

O priimku Kos

Marko Snoj

Slovenščina ima tri raznorodne nelastnoimenske enakoglasne besede *kos*, od katerih sta dve isto-, ena pa raznovrstna. Istovrstni sta samostalniški enakoglasnici *kos*, od katerih prva pomeni 'del stvari ali snovi', druga pa 'ptica *Turdus merula*', raznovrstni pa je tema dvema enakoglasni povedkovnik *kos*, ki pomeni približno isto kot pridevnika *močen* in *sposoben* v povedni rabi. Prvi samostalniki je izvorno enak s starocerkvenoslovanskim **kosъ*, ki pomeni 'grizljaj', kajkavskim, čakavskim, štokavskim, narečno ruskim in češkim *kus*, ki v vseh naštetih jezikih pomeni nekako isto kot pri nas. Razvil se je iz splošnoslovanskega **kosъ* z nosniškim *o*. Soroden je z glagolom, ki se ohranja v litovskem *kašti* 'gristi'. Njegov prvotni pomen 'grizljaj' je v slovenščini razviden iz izimenskega glagola *kósiti* 'obedovati' in njegove izglagolske tvorjenke *kosilo*. Drugi samostalnik se v vseh slovanskih jezikih pojavlja z glasom *o* v korenu,¹ zato vemo, da se je splošnoslovansko glasil **kosъ* z ustnim, nenosniškim *o*. Razvil se je iz nekdanjega, pogojno rečeno praindoevropskega **kopsō-*, iz katerega je tvorjena grška beseda κόπιτος, ki je prvotna manjšalnica in označuje isto vrsto ptice.² Ker ne poznamo niti drugega sorodstva niti pomenske motivacije, beseda

1 Izjema je le ukrajinsčina, kjer se je v enozložnem imenovalniku *o* pričakovano podaljšal in iz tega razvil v *i*.

2 Bolj razširjena različica κόσιφος je nastala po disimilaciji iz *κόπιφος, ta pa po sekundarni vzpostavitvi pripone -φο-, značilne za živalska poimenovanja (Chantraine, 1968, 571).

ostaja etimološko nepojasnjena. Povezava s korenom, iz katerega je naš glagol *kopati*, je mogoča, saj kosi pogosto iščejo hrano tako, brskajo, kopljejo po tleh. A so možne tudi druge domneve (Pokorny, 1959: 614). Slovenski povedkovnik *kos* 'močan, sposoben' pa izvira iz pridevnika **kosъ*, ki se ohranja npr. v kajkavskem, čakavskem in štokavskem *kos* ter ruskem *kosój* 'poševen, kriv, nagnjen' pa tudi v narečnem bolgarskem *kos*, ki pomeni 'navpičen, raven'. Na pridevniški izvor kaže pregibnost po spolu in številu, ki jo za vzhodno Štajersko navaja Pleteršnik: *ona je kosa, mi smo kosi*. Pomenski prehod si lahko predstavljamo na dva načina. Lahko domnevamo, da se je tudi v slovenščini tako kot v bolgarščini razvil pomen 'raven'. V tem primeru je pomenski razvoj podoben kot pri pridevniku *raven*, ki pri nas in v nekaterih drugih slovanskih jezikih kot povedkovnik pomeni 'enakovredno sposoben, enakovredno močan' (Snoj, 2016, 337). Druga možnost je izhajanje iz pomena 'kriv', ki bi se prek 'zvit, lokav' lahko razvil v 'sposoben'. Vprašanje, po kateri navedenih domnev je nastal današnji povedkovniški pomen, bo treba nekoč rešiti, a ker je za potrebe tega članka irelevantno, naj ostane za kako prihodnjo priložnost.

Ta prispevek se posveča vprašanju, iz česa je nastal danes zelo pogost slovenski priimek *Kos*³ in kakšna je njegova pomenska motivacija, podredno pa še vprašanju sorodnosti priimkov, ki bi utegnili spadati v isto družino. Na vprašanje, ali je lahko katera navedenih treh slovenskih enakoglasnic *kos* kandidatka za polastnoimenjenje v priimek *Kos*, lahko odgovorimo s poznavanjem tipologije nastajanja slovenskih priimkov po metodi izločanja.

Preostali povedkovniki, kot so *bot*, *fuč*, *kvit*, *rad*, *treba*, *všeč*, *žal*, ne konvertirajo niti v samostalnike, kaj šele v priimke, torej tudi priimek *Kos* ni mogel nastati iz povedkovnika *kos* v pomenu 'močan, sposoben'. Če bi domnevali nastanek iz še pridevniškega *kos* – bodisi v pomenu 'poševen, kriv' bodisi v domnevnem 'raven' –, bi pričakovali, da bi se priimek polastnoimenoval iz posamostaljene pridevniške oblike, ta pa je vedno v določni obliki. Tako kot imamo iz določne oblike pridevnika *črn* priimek *Črni* s prvotno le pisnima dvojnicama *Černi* in *Čarni*. Iz pri nas danes pozabljenega pridevnika *kos* je na ta način morda nastal priimek *Kosi*, ki je pogost zlasti na našem severovzhodu.

Polastnoimenijo se lahko samo samostalniki in že posamostaljeni pridevniki, vendar samo tisti, ki so nosilci ustreznih pomenov. Samostalniki s pomenom

3 Statistični urad Republike Slovenije navaja, da je obravnavani priimek s 3738 nosilci deseti najpogostejši. Največ nosilcev (930) je v osrednjeslovenski statistični regiji (zajem 6. junij 2022).

‘del stvari ali snovi’ lahko postanejo zemljepisna lastna imena, prvotno zlasti ledinska, predvsem imena pri dedovanju razdeljenih parcel, kot npr. *Del, Deli, Kos, Kosi, Štuki, Tal, Tali*, pot iz zemljepisnega lastnega ali občnega imena v priimek pa pelje prek tvorjenke z ustrežno pripono,⁴ ki so pri nas zlasti *-š(č)ak > -š(č)ek, -jak in -jan*. Zemljepisna izraza *selo, selce* in iz teh nastala zemljepisna lastna imena *Selo, Sela, Selce, Selca* tako ne morejo kar postati priimki, lahko pa so priimki tvorjeni iz teh izrazov s pomočjo ustreznih, zlasti navedenih pripon. Ti priimki so *Selšak, Selšek, Sevšek, Seljak, Selak, Seljan, Selan*. Ker je priimek *Kos* očitno brezpriponski, ostane edini kandidat za njegov nastanek iz kake nelastnoimenske slovenske besede poimenovanje ptice *Turdus merula*.

Obravnavani priimek torej spada v veliko skupino ptičjih priimkov, kot so npr. še *Orel, Vrabec, Šinkavec, Škrjanec, Senica, Štrk, Drozgo, Čuk, Golob, Gavran, Jereb, Kragulj* in iz tega *Kragelj* ter *Vran* s pisno različico *Uran*. Ptičji priimki spadajo v širšo skupino živalskih, ti pa v še širšo tistih, ki so nastali iz vzdevkov. Živalske vzdevke so vzdevali ljudem, ki so jim pripisovali lastnosti, kot jih ima vsakokratna žival – točneje rečeno: vsakokratni živali so pripisovali lastnosti, ki jih je imel človek s tem vzdevkom. Če je bil človek z vzdevkom *Medved* velik, kosmat in robat, če sta bila *Lisica* in *Lisjak* zvita in lokava, če sta bila *Sokol* in *Orel* ostrogleda, kakšen bi bil lahko tisti, ki so mu vzdeli vzdevek *Kos*?

Za človeško oko se samec tega ptiča odlikuje po črni barvi perja in rumenem kljunu. Zlasti mladi kosi so drzni do mere, ki je za živali taksonomskega razreda *ptice* nenavadna. *Kos* spada v družino *drozgov*, ta pa v red *ptic pevk*. Vsi *drozgi* so znani po umetelnem žvižganju, ki je še posebej vpadljivo v času parjenja. Prenos navedenih lastnosti na človeka rezultira drznega, morda tudi gizdavega moškega, ki si rad požvižgava. Te lastnosti so naši predniki dojemali pozitivno, zato je občna beseda *kos* v češčini razvila metaforični pomen ‘odličen človek, fant od fare’, v poljščini pa ‘prebrisan, pretkan človek’.⁵

Na našem ozemlju, pravzaprav v njegovi bližini, v *Pantianiccu* v *Furlaniji*, je ime, zapisano *Cus*, potrjeno že približno leta 1181 (*Kos*, 1915, 330, 550). Leta 1498 je v urbarju za *Postojno* naveden kmet *Zwetko Koss* (*Kos*, 1954, 230), leta

4 Priimek *Dev* s pisno različico *Deu* verjetno ni nastal iz občnega imena *del*, kot lahko preberemo pri ljubiteljskih etimologih. Izvor tega priimka bo treba še raziskati.

5 *Sławski* (1958–65, 515), ki, tako kot *Machek* (1968, 279), iz tega metaforičnega pomena domnevno zmotno izvaja pomen slovenskega povedkovnika, za katerega *Bezlaj* (1978/79, 193–195) predpostavlja neko homonimno osnovo, ki pa je ne precizira.

1499 pa v urbarju za Vipavo kmet *Tscherne Koss* (Kos, 1954, 253), kar izgleda dvobesedno ime *Črni Kos*, v katerem je *Kos* še del vzdevka in ne pravi priimek.

Vzdevek *Kos* in iz njega nastali priimki so znani tudi v drugih slovanskih jezikih. V hrvaščini je priimek *Kos* potrjen od 15. stoletja (Akademski rječnik V: 350), v srbsčini ga danes tako rekoč ni, je pa brez dvoma bil, saj se ravnica zahodno od Prištine, kjer so Srbi na Vidov dan leta 1389 izgubili bitko s Turki, vsaj od 15. stoletja dalje imenuje *Kosovo polje* (Akademski rječnik V: 367–368), ker je bila očitno v lasti nekoga po imenu *Kos*.⁶ Po tej ravnici se imenuje ves vzhodni del in posledično celotna država *Kosovo*. V slovaščini je prvi znani zapis priimka *Kos* iz leta 1618, v lužiški srbsčini iz leta 1575 (Wenzel, 1991–92, 212), podobno v češčini, o zapisu *Coz* iz leta 1277 pa, kot kaže, ni dorečeno, ali je lužiški (Wenzel, 1999, 138) ali poljski (Taszycki, 1971–73, 93). V vzhodni slovanščini tega vzdevka in posledično priimka ni zaslediti.

Sodeč po prisotnosti imena *Kos* v južno- in zahodnoslovanskih jezikih sklepamo, da je kot vzdevek starejši od priimka, da sega v skupne slovanske čase druge polovice prvega tisočletja.⁷ Ime ima torej predzgodovino, ki izvira iz poganskih časov, ko so še nedoraslim otrokom dajali totemska imena v veri in z namenom, da bo poimenovalna žival varovala otroka pred nevarnostmi in ga ohranjala pri življenju (Šimunović, 1995, 229). Totemski izvor živalskih osebnih imen je najočitnejši pri močnih živalih na vrhu prehranjevalne verige, kot so npr. *volk*, *ščuka*, *orel*; hkrati pa prav s totemskim izvorom lahko pojasnimo vzdevke iz poimenovanj navidezno šibkejših živali z veliko preživetveno močjo, kot so npr. *mravlja*, *vrabec* in *krt*.

Vprašanje, ali je naš priimek *Kus* vsaj deloma nastal iz istega izvora v narečjih z u-jevskim odrazom cirkumfleksiranega *o*, kot je npr. dolenjščina, ostaja odprto. Ker se ta priimek pojavlja tudi v hrvaščini, kjer u-jevskega odraza ni pričakovati, je domneva dvomljiva. Tvorjenke iz priimka ali še vzdevka *Kos* zasledimo v patronimičnem *Kosić* in hipokorističnem *Kosor*,⁸ ki imata vzporedni tvorbi v hrvaškem *Kosić* oziroma *Kosor*.

6 Obravnavanega imena ni najti v Dečanskih hrisovuljah, od katerih je najstarejša iz leta 1330 (Grković, 1983).

7 Priimki so na ozemlju današnje osrednje Slovenije postali običajni šele v sredini 15. stoletja.

8 Tvorjeno kakor slovaško *Ľub-or*, slovensko *Bob-or*, *Sub-or*, *Jug-or-je*; v občnih imenih prim. *grab-or*.

Na vzdevkih in morda totemskih imenih temeljijo priimki iz poimenovanja ptice *Turdus merula* tudi v zahodnih jezikih, npr. nemško *Amsel* (Kohlheim, 2005, 90), italijansko *Merlo*, *Merli*, *Merlini* (de Felice, 1978, 73) in francosko *Merle*, *Lemerle* (Dauzat, 1980, 430).

Literatura

- Akademski rječnik V: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio V* (ur. Petar Budmani). Zagreb 1898–1903: JAZU.
- Bezljaj, France, 1978/79: Slovensko *kos biti komu* »parem esse, superari«. *Jezik in slovstvo* 24, 193–195. Ponatisnjeno v: *Zbrani jezikoslovni spisi I*, 604–606. Ljubljana 2003: Založba ZRC.
- Chantraine, Pierre, 1968: *Dictionnaire étymologique de la langue Grecque. Histoire des mots. Tom I*. Paris: Éditions Klincksieck.
- Dauzat, Albert, 1980: *Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France*. Paris: Éditions Larousse.
- de Felice, Emidio, 1978: *Cognomi d'Italia. Origine, etimologia, diffusione e frequenza di circa 15 mila cognomi. Volume 2*. Milano: Arnoldo Mondadori Editore.
- Grković, Milica, 1983: *Imena u Dečanskim hrisovuljima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kohlheim, Rose in Volker, 2005: *Duden Familiennamen: Herkunft und Bedeutung [von 20.000 Nachnamen]*. Mannheim [etc.]: Dudenverlag.
- Kos, Franc, 1915: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Četrta knjiga (1101–1200)*. Ljubljana: Leonova družba.
- Kos, Milko, 1954: *Urbarji slovenskega Primorja. Drugi del*. Ljubljana: SAZU.
- Machek, Vacláv, 1968: *Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání*. Praha: Academia.
- Pokorny, Julius, 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Band*. Bern: Francke Verlag.
- Sławski Franciszek, 1958–1965: *Słownik etymologiczny języka polskiego. Tom II*. Kraków: Towarzystwo miłośników języka polskiego.
- Snoj, Marko, 2016: *Slovenski etimološki slovar. Tretja izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Šimunović, Petar, 1995: *Hrvatska prezimena. Podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*. Zagreb: Golden marketing.

- Taszycki, Witold, 1971–1973: *Słownik staropolskich nazw osobowych. Tom III*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- Wenzel, Walter, 1991–1992: *Studien zu sorbischen Personennamen. Teil 2*. Budyšin/Bautzen: Domowina-Verlag.
- Wenzel, Walter, 1999: *Lausitzer Familiennamen slawischen Ursprungs*. Budyšin/Bautzen: Domowina-Verlag.